

H. Birtokot, társadalmi kötelekeket, családi indulatot, pajtás-ságot¹⁾ el kell csapni; a legtermészetesebb vágyakat, még a táplálkozását is, el kell fojtani vagy a lehető legszűkebb mértékre szorítani, míg az emberből csak egy érzéktelen, kiaszott kolduló-barát marad, a ki magát dermedt elragadtatásba hypnotizálta, melyet a csalatkozó mysticus a Brahmával való egyesülés előérzetének tartott.

A Buddhismus alapítója elődei elveit elfogadta. De nem helyezte az Átmannak Brahmába való teljes elmerülését, a mi a megsemmisüléssel azonos²⁾. Úgy látszik, hogy ő bármely, még oly finom állomány létét is, a melynek sem minősége, sem hatálya nincs, veszélyesnek és törbeejtőnek tartotta megengedni. Még az állományosított³⁾ tagadássá apasztott Brahmának sem kell hinni; mindaddig, a míg csak valóság⁴⁾ létezik, fel lehet tenni, hogy az újra meg újra kezdi a fejlődés fárasztó körbenforgását minden nyomorúságaival egyetemben. Gantama egy állandó létezés árnyékának a nyomát is kitörölte egy metaphysikai fogással, a mely a bölselet tanulmányozójának nagyon érdekes, minthogy kipótolja a Berkeley tudvalévő idealisticus érvének hiányzó második felét.

Megadván előzményeit, nem tudnék kibuvót látni Berkeley következtetése alól, hogy az anyag »állománya» metaphysikai ismeretlen mennyiség, a melynek létezését semmikép sem lehet megbizonyítani. Berkeley, úgy látszik, nem vette tisztán észre, hogy éppen úgy el lehet vitatni az elme állományát is, és hogy érvelése részrehajlatlan alkalmazásának az az eredménye, hogy a Mindenséget csak látszatok⁵⁾ együtt létezésének és egymásutánjának tarthatjuk. Az Indiai fürkészet⁶⁾ éles voltának nevezetes jele az, hogy Gautama mélyebbre látott, mint az új-kor legnagyobb idealistája; jóllehet meg kell engedni, hogy ha Berkeleynek a szellem természetét illető okoskodását végkövetkezményeire hajtjuk, jörendin azon eredményhez jutunk.

Elfogadván a Brahmanok uralkodó tanát, hogy az istenekkel s más égi lényekkel, érző állatokkal, Márával⁷⁾ s ördögeivel népesült mennyei, földi és pokoli egész világ a levés és enyészés ismét-

1) Common companionship.

2) A »pajtáság«-ról való lemondást sem fogadta el Buddha.

3) Hypostatized.

4) Entity.

5) Phenomen.

6) Speculation.

7) Mára, az embert rosra kísértő démon.

lődő körforgásában halad, a melynek minden ízében van minden emberi lénynek vándorló képviselője, Gautama tovább ment és az állományt egyáltalában kiküszöbölte és a világot érzékek, indulatok, akaratok és gondolatok csupasz folyamának állította, melyeknek semmi alanyuk¹⁾ nincs. Valamint egy vízfolyam felületén fodrozatokat s örvényeket látunk, melyek egy ideig maradnak s aztán elállító okaikkal együtt elenyésznek, úgy azok is, a mik egyéni létezőeknek mutatkoznak, csak látszatok ideiglenes csoportjai, a melyek egy középpont körül keringenek, mint egy kipányvázott ló a czövek körül . . .

B. A világosítani akaró hasonlat nem tudni Buddháé-e vagy szerzőnké. Mindenesetre merőben elhibázott. Mert mind a fodrosodó vagy örvénylő hullámnak, valamint a czövek körüli csavargásnak elvitázhatatlan »substratumai« — amott a víz, itt a ló — léteznek. Az a kérdés hát, hogy miképp gondolhassunk cselekvést cselekvő, állapotban létezést létező nélkül, oldatlannak marad. Én részemről lehetetlennek tartom. Azt se látom át, hogy az a Brahman-Guatama-Berkeley féle eszelős tan érveit szolgálhasson szerzőnk tanának, melynek megbizonyítása az értekezése célja, hogy t. i. a természet és erkölcsiség törvényeit egymással teljesen kiegyeztetni nem lehet.

H. Az egész egyetemben semmi maradandó elme- vagy anyagállomány nincs. A személyiség²⁾ csak metaphysikai ábrándozás³⁾ és nem csak a bennünk, hanem a világárnyékképeiben⁴⁾ előforduló dolgokban is csupán annyi valóság van, a mennyi az álomlátásokban.

Mi lesz már a karmából? A karma bántatlan marad. Valamint a hatálynak azt a sajátságos nemét, a melyet delejességnek nevezünk, át lehet szállítani a mágnesből egy aczéldarabba s ebből nickelbe, valamint azt, bár a darabban van békebelezve, hozzájáruló körülmények erősebbé vagy gyengébbé tehetik, úgy a karma is — a mint felfogni látszanak az illető tan hívei — inductio⁵⁾ módjára száll-

1) Substratum.

2) Personality.

3) Fancy.

4) Phantasmagoria.

5) Ez nem a logikai „inductio“, hanem az a jelenség, mely úgy áll elé,

hat át a látszatok egyik csoportjából a másikba. Akárhogy legyen, Gautama biztosabb módját lelte az átköltözés (transmigration) megszüntetésének, ha sem Átman- sem Brahma-részecske nem marad fenn; röviden, hogy az embernek csak azt kell álmodnia, hogy nem akar álmodni s azonnal vége lesz az álomlátásnak.

Az élet álmodásának Nirvána a vége. Hogy mi a Nirvána, abban nem egy véleményűek a tudósok. De minthogy az eredeti legderekkabb tekintélyek azt mondják nekünk, hogy az sem vágy, sem cselekvés, sem semmi lehetsége a látszatosság újra megjelenésének a Nirvánába jutott böles esetében, hát bizvást mondhatjuk a Buddhista-bölcsélet e pontjáról, hogy — a nyugalom hallgatás.¹⁾

E szerint nincs tényleg igen nagy különbség Gautama és elődjei között a cselekvés végét illetőleg; de másképp áll a dolog a véghezjutás módjára nézve. Az emberi természetbe való mély belátással mondá ki Gautama, hogy a túlhajtott vezeklés²⁾ gyakorlása haszontalan, sőt ártalmas. A test sanyargatása magára nem enyészeti el a vágyakat és szenvedélyeket. Hozzá kell járúlni annak is, hogy saját terökön támadjuk meg, az elme ellenök dolgozó működését mívelve hódoltassuk meg egyetemes jóakarattal; rosszért jóval fizetéssel; alázatossággal; rossz gondolatok eltávoztatásával, szóval, a világrend voltaképpi eljárásáról³⁾ az önzésről való teljes lemondással.

Ezeknek az erkölcsi minőségeknek köszönheti kétségkívül a Buddhismus a bámulatos sikereit. Oly rendszer, a mely nem ismer nyugati felfogás szerinti Istent, nem lelket az emberben; a mely a halhatatlanság hitét tévedésnek és óhajtasát bűnnek számítja be, a mely az imádságnak s az áldozásnak semmi foganatot sem tulajdonít; a mely arra buzdítja az embereket, hogy csak saját üdvösségük után lássanak; a mely az ő eredeti tisztaságában semmit sem tudott az engedelmesség-fogadásáról, irtózott a türelmetlenségtől és sohasem folyamodott világi hatósághoz segítségért, mégis bámulatos gyorsasággal terjedt el az ó-világban és ma is — bár idegen

hogy egy fémkörben keletkező villamfolyam azonszerű folyamatot indít egy másik, az előbbihez lehető legközelebbi, de elszigetelt párhuzamos körben.

1) The rest is silence. Hogy mit akar ezzel mondani, szerzőnk tudja.

2) Ascetism.

3) The essence of the cosmic process.

babonákkal megvesztegetve — az emberi nem nagy részének uralkodó hite.

Már most forduljunk nyugatnak: Kis-Ázsiának, a Görög- és Olasz földnek, hogy szemléljünk meg egy más bölceletet, a mely hasonlóképp független, de nem kevésbé van átjárva a fejlődés fogalmától. A Milétusi bölcseket evolutionalistáknak mondták...

B. Kik és hol? arról nem ad számot szerzőnk. Én pedig a fejlődés fogalmát Darwinisticus értelemben, az ó bölcelet történelmében sehol se lelem. De engedjük el ezt is és hagyjuk folytatni szerzőnket.

H. ... és bármily homályosak is lehetnek Ephesusi Herakleitosnak, a ki hihetőleg egykorú volt Gautamával, a mondatai, a fejlődés mostani tana lényegét¹⁾ nem lelhetni jobban kifejezve, mint az ő velős aphorismáiban és metaphoráiban. Hiszen soknak kellett észrevennie hallgatóim közül, hogy a fejlődés elmélete rövid ismertetésében, a melylyel felolvasásomat kezdtem, sokat kölcsönöztem tőle.

De midőn a Görög értelmi tevékenység gyúpontja²⁾ Athenaeig haladt, a vezér elmék az erkölcsi feladatra szegezték figyelmüket. A nagyvilág tanulmányozását a kisvilágéval cserélvén fel, elvesztették a kulcsát az Ephesusi nagy bölcselő gondolatának, a mely — úgy képelem — érthetőbb nekünk, mint akár Sokratesnek, akár Platonnak. Különösen Sokrates hozott divatba egy, úgy szólva, visszás³⁾ agnosticizmust, midőn azt tanította, hogy a természettan feladatait nem érjük utól eszünkkel; hogy feloldásuk megkísértése hiú törekvés; hogy a vizsgálódásnak egyedül méltó tárgya az erkölcsi élet feladata; és az ő példáját követték a Kynikusok és későbbi Stoikusok. Aristotelesnek mindent felölelő tudománya smélyre ható értelmessége sem birta észrevétni vele, hogy midőn a változások jelen sora közepette örök világot állít, hátralépést teszen. Herakleitos tudományos⁴⁾ öröksége nem jutott sem Platon, sem Aristoteles kezére, hanem a Demokritoséra. De az emberi világ nem volt még elkészülve megérteni az Abderai bölcselő magas felfogását.

1) Essence. Nem tudom jól értem-e szerzőnket, ha azt mondom, hogy szerinte a „fejlődés, a keletkezések és enyészetek körben forgó sora.“

2) Focus. Brennpunkt.

3) Inverse.

4) Scientific.

B. Szerzőnknek meg kell vala mondani, mik voltak azok a »magas felfogások.« A bölcelet történelme Demokritost mint az atomisticus rendszer alapítóját ismeri. Hogy a korabeliek »nem értették« volna, nem valószínű. Hisz' az atomisticusok egész iskolát alkottak és ékesszóló tolmácsuk, Lucretius a mester után 400 esztendővel élt. Hogy mit olvasott belé Huxley a Demokritostól maradt igen-igen kevés töredékbe, azt csak ő tudná megmondani. Én az atomismus és az evolutio cyklusai közt nem tudok hasonlatosságot látni.

H. A Stoikusoknak vala fenhagyva visszatérni a korábbi bölceselők nyomaival jelölt ösvényre és Herakleitos tanítványai szerepében kifejteni rendszeresen a fejlődés fogalmát. De ezt csinálva nem csak kihagytak jellemző vonásokat mesterök tanítmányaiból, hanem meg is toldották oda éppen nem tartozó dolgokkal.

A toldalékok közt a legkapósabb a divatba akkor jött érzéklesen túli¹⁾ Theismus. A törvény szerint működő, ernyedetlenül tevékeny hatályt, a melyből keletkezik, a melybe visszatér minden; a mely világokat teremt s ront össze, mint egy pajkos gyermek épít és hany szét homokvárakat a tengerparton, átalakították a világ anyagi lelkévé, felruházták egy eszménység tulajdonságaival; végzetlen hatalom s érzékfeletti bölcsesség mellett teljes lökéletes jósággal.

Ennek a lépésnek következményei messzehatók voltak. Mert ha a világ egy bent maradó, mindenható és végtelen jó oknak az eredménye, úgy a valódi rosznak, kivált egy beléje tartozó rosznak létezését megengedni világos lehetetlenség. Már pedig bizonyosságul szolgált és szolgál az emberi nem egyetemes tapasztalása annak, hogy akár magunkba akár magunk körül tekintsük, mindenfelől a rosz tolul szemünk elé; hogyha van valami valódi: a fájdalom, gyöttelem, sérelem — valóságok.

Új dolog volna a történelemben, ha az elmélethez hű bölceselők²⁾ elnémitaná a tapasztalás fondorkodó ellenmondása és legkevésbé a stoikusok hagyták megveretni magukat a tényekkel. »Adj

¹⁾ Transcendental.

²⁾ Immanent.

³⁾ *A priori* philosophers.

elém egy állítmányt, azt mondja Chrysippos, és én megtalálom a bizonyítmányát » És így tökélyesítették, ha nem ők találták fel, a kimentésnek azt az elemi és elfogadhatónak látszó módját; a Theodiceát a végett, hogy megmutassák elsöben, hogy *rosz* nem létezik; másodsor, hogy, ha létezik, csupán csak szükségképpi járuléka a *jónak*; és azonfelül, hogy vagy magunk hibája szerzi, vagy javunkra kell hogy szolgáljon. A Theodiceák annak idejében nagyon népszerűek voltak s azt hiszem hogy számos, ámbár eltörpült maradékaik ma is életben vannak. A mennyire tudom, mindnyájuk csak változatai a Pope tanító versezete ¹⁾ híres hat sorának, a melyben ő Bolingbrokenak a Stoikusok és mások idevágó fürkészetéből gyűjtött emlékezéseit összezezi:

Minden természet mesterség, csahogy nem tudjátok;
 Minden történet intézmény, csahogy nem látjátok;
 Minden ellenkezés öszhangzat, csahogy nem értitek;
 Minden különös rossz egyetemi jó, elhihetitek:
 Bár eszünkre büszkék legyünk, bár tévedjünk,²⁾
 Hogy a mi *ván*, helyesen van, az igaz, azt kell hinnünk.

Hanem bizony, ha kevés igazság fontosabb, mint a mely az első három sorban van kimondva, az utolsó három sorbeliekkel súlyos ellenvetések állanak szemben. Hogy rossz dolgokban jónak a lelke rejlik, az nem jöhet kérdésbe; azt sem tagadhatja böles ember, hogy fájdalomnak és gyötrelemnek fegyelmi becse van; de ezeknek elgondolása nem segít átlátnunk, hogy miért kelljen szenvedni nem felelős érző lények teméntelen sokaságának, a mely annak a fegyelemnek nem veheti hasznát; azt sem, hogy a mindenható rendelkezésére álló teméntelen lehetőségek közt, a milyen pl. egy vétektelen boldog létezés, miért választotta ő azt az állapotot, a melyben bűn és nyomorúság hemzseg. Bizonyára olcsó szónoklat az ész büszkesége sugallatának nevezni azokat az érveket, a melyeket a legszelidebb és legeszesebb Optimisták sem bírtak megczáfolni.

¹⁾ Essay on Man.

²⁾ All nature is but art, unknown to thee;
 All chance, direction which thou canst not see;
 All discord, harmony not understood;
 Ail partial evil, universal good;
 And spite of pride, in erring reason's spite,
 One truth is clear: whatever is is right.
 (V. ö. Das Wirkliche ist das Vernünftige: *Hegel*.)

A mi a bérekesztő állítást illeti, annak egy Epikuros ólja ajtaja feletti, sárbetükből álló felíratban lenne helye, mert a cselekvésre való alkalmazása épp oda vinné az embereket, megfojtván bennök minden törekvést, megbénítván minden erőfeszítést. Mire javítani azt, a mi már jól van? Mire javítani a minden lehető világok legjobbját? Együnk, igyunk, mert ha ma minden jól van, holnap is jól lesz.

Midőn a Stoikusok bé akarták hunyni a szemőket a rosznak, mint a világrend szükségképpi következményének valósága előtt, az kevésbbé sikerült nekik, mint az Indiai bölcseleknek az, hogy a jónak a valóságát akarták elvitatni. Nagy baj, hogy könnyebb a jó előtt hunyni szemet, mint a rossz előtt. Fájdalom és gyötrellem hangosabban kopogtatnak az ajtónkon, mint gyönyörűség és boldogság és nehezebben lehet elsimítani sulyos lábnyomaikat. A cselekvő élet zordon valóságai előtt eltűntek az optimismut kecsegtető költeményei. Ha ez a minden lehető világok legjobbjika volna is, nagyon alkalmatlan lakhelye lenne az eszményt valló bölcseknek.

Az alatt, a mibe a Stoikusok összefoglalják az erkölcsi költségeket, u. m. »Élj a természet szerint!« azt is lehetne érteni, hogy a világrend a mintája az ember viselkedésének.¹⁾ Az erkölccstan a szerint alkalmazott természetrajz lenne. Igaz, hogy annak az élet-szabálynak²⁾ ily értelembeli össze-vissza való alkalmazása végtelen sok rosszat tett az utóbbi időkben. Önként érthető igazságnemű³⁾ alapot szolgáltatott a bölcselesek⁴⁾ bölcseletének, az érzelgősök erkölccstanának. Ámde a Stoikusok nemesak nemes lelkűek, hanem józan eszűek is valának alapjában, és ha szorosán utána járunk, hogy mit akartak ők érteni az ő másoktól elferdített elvök alatt, úgy fogjuk lelni, hogy nem igazolja azokat a kártékony következményeket, a melyeket mások vontak belőle.

A Stoa nyelvében sok jelentése volt a »Természet« szónak. Volt »világ Természete« és »ember Természete«. Az utóbbiban az »állat-természet«-et, a melyben az ember a világ élő felerészével osztozik; megkülönböztették egy felsőbb »természet«-től. És még ebben a felsőbb természetben is szerintök rangkülönség van. A logikai tehetség oly szerszám, a melyet minden célra lehet használni. A

¹⁾ Conduit. — ²⁾ Maxim. — ³⁾ Axiom. — ⁴⁾ »Bölcsész« tagadhatatlanul rossz alkatú szó, de éppen ez fejezi ki a fogalom roszaságát. Bölcselesek úgy különbözik a bölcselektől, mint írász az írótól. Philosophaster és philosophus.

szenvedélyek és jóindulatok oly szoros kapcsolatban vannak az alsóbb természettel, hogy inkább lehet nyavalyás, mint rendes jelenségeknek tekinteni. Az egyetlenegy-legfelsőbb vezérlő tehetség, a mely az embernek voltaképpeni természetét alkotja, az, a mit egy későbbi philosophia nyelvén tiszta észnek neveztek, tartja fenn a legfőbb jó (summum bonum) eszményét és parancsolatainak teljes tökéletes hódolatot követel az akarattól. . . .

B. A mily közel jár szerzőnk az igazi tudományhoz egy felől, annyira távozik tőle másfelől az akaratnak helytelen jellemzésével. Az a Kant-féle *reine Vernunft* substratum nélküli fogalom; az az engedelmességre kárhoztatott »akarat« pedig a deterministák fogalma, s az alsóbb természethez tartozik s tanyája éppen az indulatok és szenvedélyek terén van. Erre az akarat magasztos nevét alkalmazni vétek; ennek az igazi neve csak az *impulsus*, nemzetközi szó, melynek tökéletesen megfelelő magyart nem lelek. Az igazi akarat tiszta lelki tehetség, és ha szövegünkben a »a tiszta eszet« a k a r a t t a l s az ott lévő »akaratot« *impulsussal* helyettesítjük, szent a békesség. Meg kell azonban jegyezni, hogy olykor helyes értelemben is él szerzőnk az akarat szóval, (mint pl. a 92. lapon az apatheia értelmezésében.)

H. Azt rendeli a tiszta ész, hogy az emberek szeressék egymást, hogy roszért jóval fizessenek, hogy egy nagy állam társpolgárainak tartsák egymást. Valóban átlátván a Stoikusok, hogy egy művelt állam tökéletessége felé haladás — a polgáriság¹⁾ — az államtagnak ama parancsolatok iránti engedelmisségtől függ, a tiszta eszet olykor »polgári«²⁾ természetnek nevezték. Szerencsétlenségünkre annak a jelzőnek³⁾ a jelentése oly sok módosításon ment keresztül, hogy arra alkalmazása, a mi azt parancsolja, hogy áldozzuk fel magunkat a közjóért, csaknem furcsának⁴⁾ hangzik.

De hát így tekintve az erkölcsiséget, micsoda szerepet játszik benne a fejlődés elmélete? A mennyire kivehetem, a Stoikusok erkölcsi rendszere, a mely voltaképp szemléletes⁵⁾, és oly erősen

1) Polity. — 2) Political.) — 3) Adjective. — 4) Grotesque.

5) Intuitive. — A korábbi neologia a „szemlélődővel“, „szemléletivel“ a *speculativ*-ot akarta tolmácsolni. Különbözőbb két dolog nem lehet. Az *intuitio* szemlél, tehát lát; a *speculatio* keres, találgat, általánosból következtet a különösre. „Az a tehetség a mely közvetlenül felfedezi az igazat okoskodás nélkül“.

tiszteli az erkölcsi törvényt (categorical imperative) mint a későbbi moralisták akármelyike, éppen az lett volna, ha bármely más elméletre, akár a külön-külön teremtésre egy felől, akár a mostani rend örök létezésére alapították volna. A Stoikus szemében nem volt a cosmosnak semmi fontossága, haneha csak annyiban, hogy ha tetszett volna neki úgy tekinteni azt, mint erényre növelő valamit. A mi bölcselőink megátalkodott optimismusa elfedte szemök elől a dolgok valódi állapotát. Meggátolta, hogy átlássák, hogy a világ természete nem erény iskolája, hanem az erkölcsi természet ellenségének hadi főszállása. A tények logikájának kellett meggyőzni őket arról, hogy a világ az ember alsóbb természeténél fogva, nem az igazságosság érdekében, hanem ellene dolgozik. És az utóljára is kényszeríti őket megvallani, hogy az ő »eszményi bölcs emberök« a dolgok természetével összeférhetetlen; hogy azon eszményhez való, bár csekély közeledést csak a világról lemondás és nem csupán a test, hanem minden emberi indulat sanyargatása árán lehet megvásárolni.

B. Szerzőnk egész értekezését a »determinismus« czáfolatának lehet tartani, de az utóbbi pár szakaszban, németesen mondva, a szegnek éppen a fejére ütött.

H. A tökéletesség állapota az »apatheia« volt, a melyben a vágy jöllehet érezte magát, de nem bírja indítani az akaratot, melynek egyedüli működése abban határozódik, hogy a tiszta ész parancsát hajtja végre. És a tevékenységnek e maradványát is úgy kell tekinteni, mint ideiglenes kölcsoñt,¹⁾ mint a világot átható, isteni kifolyást, a mely az ő testi fogságán türelmetlenkedik, mindaddig, míg a halál lehetővé teszi, hogy visszatérjen eredeti forrásába, a mindent átható *Logos*ba.

Nehezen bírok valami nagy különbséget fedezni fel az Apatheia és a Nirvána között, kivéve azt, hogy a Stoikus fürkészzet inkább egyezik a Buddhismus előtti bölceselettel, mint a Gautama tanítmányával annyiban, hogy egy »Brahmával« és »Átmannel« egyértékű állományt tételez fel, és azt, hogy a Stoikus a tetties életben a kolduló Kynikus életét inkább tökéletességre biztatásnak, mint a magasabb élet nélkülözhetetlen feltételének tartotta.

E szerint a két végsőség össze találkozik. Görög gondolkodás

1) Loan.

és Indiai gondolkodás a kettőjük közös alapteréről indulva ki, nagyon különböző természeti és erkölcsi körülmények közt fejlődnek és tettiesen azon egy véghez irányúlnak.

A Védák és a Homerosi Epos egy dús és erélyes életet állítanak elénk jókedvű s harczias emberekkel teljest.

A kik vidám Istenhoztával fogadtak¹⁾

Menydörgést és napfényt . . .

és a kik, ha felforrott a vérök, készek voltak szembeszállni még az istenekkel is. Évek kevés százai múlnak s ugyanazon emberek maradékai a polgárosodás hatása folytán „a gondolat halvány színével nyavalyásítva“²⁾ őszinte pessimistákká, vagy optimistákká válnak. A harczias törzs vitézsége szintoly kemény vagy tán még keményebb próbára van kitéve, mint a milyenekre előbb, csakhogy ezúttal ő maga az ellenség. A hős szerzetessé vált. A cselekvés emberét a quietista váltotta fel, a kinek legmagasabb nagyravágyása az, hogy az isteni észnek szenvedő³⁾ eszköze lehessen. A Tiberis, mint a Ganges mellékén elismeri a jó erkölcsű ember, hogy a világszerkezet vele szemben igen erős; és vezeklő fegyelemmel eltépvén minden kötléket, a mely őt ahoz kapcsolja, teljes tökéletes lemondásban keresi üdvét.

A mostani gondolkodás újonnan arról az alapról indult el, a melyről az Indiai és Görög bölcelet. És az emberi elme ma is jobbára az levén, a mi ezelőtt huszonhatszáz évvel volt, nincs miért csudálkozni, ha a régi úton intézi a haladását s ugyanazon eredményekhez jut.

Túlon-túl ismeretesek vagyunk a jelenkor pessimismusával, legalább mint vizsgálódással, mert nem emlékszem, hogy mostani vallói közzül valamelyik azzal nyomta volna a hitére a pecsétet, hogy a koldus Bhiksu rongyait és fatálát vagy a Kynikus köpenyét és tarisznyáját vette volna át. Egy nem bölcselő rendőrség oly akadályt gördített a tüzetes kóborlás elé, a mely elijeszti a bölcelet következetességét. Ismerjük a tervező mostani optimismust is az ő fajtökélyesedésével, békeuralmával és oroszán s bárány társításai-

¹⁾ That ever with a frolic welcome took
The thunder and the sunshine . . .

²⁾ Sicklied o'er with the pale cast of thought. Haml. III. 1.

³⁾ Passive.

val, de most nem hallunk annyit felőle, mint ezelőtt negyven évvel; azt vélem, hogy gyakrabban találkozunk vele az egészségesek és gazdagok asztalánál, mint a bölcsék gyülekezeteiben. A többség köztünk, azt gondolom, sem a pessimismust, sem az optimismust nem vallja. Azt tartjuk, hogy a világ sem nem olyan jó, sem nem olyan rossz, a milyenek képzelhetni s a milyen hogy lehet is: nagyobb részünknek ottan van alkalma felfedezni. Azok, a kik sohasem élvezték azokat az örömöket, a melyek az életet élésre méltóvá teszik, hihetőleg oly kevés számmal vannak, mint azok, kik soha sem ismerték a bánatokat, a melyek megfosztják jóízűségétől az életet és a legdúsabb gyümölcsöket porrá és hamuvá teszik.

Azt vélem továbbat, hogy nem hibázom, hogy ha azt teszem fel, hogy az emberek, bármily különbözők legyenek a nézeteik bölcsélet és vallás dolgában, legtöbbszörre beléegyeznek abba, hogy az életbeli jó és rossz számarányára az ember cselekedeteinek nagy befolyásuk van. Soha senkit se hallottam kételkedni abban, hogy a rossz szaporodhatik vagy kevesbedhetik, a miből az látszik következni, hogy a jó is kaphat hozzáadást és szenvedhet kivonást. Végezetre, úgy tudom, hogy senki sem nyilvánított kétséget az iránt, hogy a mennyire hatalmunkban áll a dolgokon javítani, kiváló kötelességünk élni vele és értelmünket s erélyünket nemünk e legfőbb szolgálatában gyakorolni.

Innen van a sürgető érdeke annak a kérdésnek, hogy a természettudománynak mostani eléhaladta, vagy tulajdonképen a fejlődésben nyert általános eredménye mennyire bír segíteni minket az egymáson segítés nagy munkájában.

Annak, a mit a fejlődés erkölcsstanának¹⁾ neveznek — holott az erkölcsstan fejlődése jobban kifejezné kutatásuk tárgyát — az előadói inkább vagy kevésbbé érdekes tényeket, inkább vagy kevésbbé helyes érveket hordanak össze bizonyosságul, hogy az erkölcsi érzelmek, szintűgy mint más természeti tünemények, a fejlődés műtolyamán keletkeznek. Én részemről nem igen kétlem, hogy jó úton járnak; de minthogy az erkölcsstelen érzelmek is éppen úgy fejlődnek, ennyiben egyaránt szentesíti a természet egyiköket, mint a másikat; a tolvaj és a gyilkos szintűgy követi a természetet, mint

¹⁾ Ethics of evolution.

az emberbarát.¹⁾ A világ fejlődése megtaníthat, hogy az embernek jó vagy rossz hajlamai miként támadnak; de éppen nem bírja okát adni jobban, mint az előtt tudtuk; hogy miért elébb való, az, a mit jónak nevezünk, annál, a mit rosznak nevezünk. Valamikor kétlem, meg fogjuk tudni, miképpen fejlődik aesthetikai tehetség, de semmi értelem a világon nem fogja sem növelni, sem apasztani az erejét annak a közetlen belátásnak,²⁾ hogy ez s ez szép, az s az rút.

Van még egy más csalatkozás³⁾ is, a mely úgy tetszik nekem, átjárja a „fejlődés erkölcsan“-át. Az a felfogás, hogy miután egészben véve a növények és az állatok a létért való küzdelemmel, következőkép a „legalkalmasabbnak túlélte“ által haladnak elébb a szervezet tökéletességében; tehát az embereknek is a társadalomban, az embereknek is, mint erkölcsi lényeknek, azon mód után kell látniok, hogy tökéletességre segítse őket. Gyanakszom, hogy ez a csalatkozás a „legalkalmasabb“ kifejezés kétértelműségéből származott. A „legalkalmasabb“ fogalmának a „legjobb“ a jegytársa⁴⁾ és a legjobbnak némi erkölcsi színezete van. Ámde a természet országában a „legalkalmasabb“ a körülményektől függ. Már régen próbáltam kimutatni, hogy ha a mi földgömbünk⁵⁾ kihülne, a legalkalmasabbnak túlélte a növényországban egy hova-tovább satnyúltabb, hovatovább silányabb szervezetek sergét eredményezné, míg csak moszatok (algae), zuzmók (lichenes) s azok a parányi piczi szervezetek, a melyek a havat veresre festik, maradnának élve, mint a legalkalmasabbak; megint ha hőbb lenne, a Tamesis és Isis kies völgyeit csak azok az élő lények lakhatnák, a melyek most a forró évben tenyésznek. Ezek élnének, mint legalkalmasabbak, túl a többiekben.

A társadalomban élő emberek, alája vannak kétségkívül vetve a világrendnek. Szüntelen szaporodnak, mint a többi állatok s a miatt erős versenyzés támad a megélhetés módja felett; a létért való küzdelem abban jár, hogy elvesztesse azokat, a melyek a létezősők körülményeihez alkalmazkodni kevésbé bírnak. A legerősebb, a legzölőbb abban jár, hogy eltapodja a gyengébbeket. De a világ-

1) Philantropist.

2) Intuition.

3) Fallacy.

4) Connotation.

5) Hemisphere.

rendnek a társadalom fejlődésére való hatása annál erősebb, mennél kezdetiesebb¹⁾ a polgárosodás. A társadalmi haladás egyértelmű a világrendnek lépten-nyomon való gátlásával és egy más — erkölcsinek nevezhető — műfolyamnak a helyébe állításával, a melynek czélja nem azok túlélte, a kik a létező körülményekhez történetesen legalmasabbak, hanem azoké, a kik erkölcsileg a legjobbak.

A mint már sürgősen állítottam, annak a mi erkölcsileg legjobb — a mit jóságnak vagy erénynek nevezünk — a cselekvése oly viselkedést foglal magában, a mely minden tekintetben ellenkezik azzal, a mi a világszerkezetbeli létért való küzdelemben vezet sikerre. A könyörtelen önzés helyett, magunk megszűkítését kívánja; a helyett, hogy minden versenyzőt félrelökjünk, vagy letapodjunk, azt követeli, hogy az egyén nemcsak tekintetbe vegye felebarátját, *hanem segítse is*. E rendszer befolyása nem annyira azt intézi, hogy a legalkalmasabb túléljen, hanem hogy minél többen tétessenek alkalmasokká a túlélésre. Elveti a létezésnek viaskodó jellemű²⁾ elméletét. Azt kívánja, hogy a ki egy polgári szerkezet előnyeibe lép, tartsa eszébe, mennyivel adós ő azoknak, a kik azt oly sok munkával alkották össze és őrizkedjék, hogy egy cselekedete se gyengítse az épületet, a melybe befogadták. A törvények és erkölcsi szabályok oda intéződtek, hogy a világrendet fékezze és az egyént emlékeztessék kötelességére a közönség iránt, a melynek védelme és befolyása neki, ha nem is létet, legalább a nyers vademberénél valamivel jobb létet szerzett.

Ezen tiszta igazságok meg nem fontolása az oka, hogy korunk bőszerűség³⁾ a természet világa szerkezetét próbálja a társadalomra szabni. Ismét a Stoikus parancsolatnak, a természet szerinti életnek ferde alkalmazásával kell vesződnünk; felejtik az egyének az állam iránti kötelességeit és önzése ösztöneit jogok nevére méltatják. Komolyan vitatkoznak a felett, vajon jogosítvák-e a közönség tagjai arra, hogy egyesült erővel kényszerítsék egyiküket részt venni a fenntartásában, vagy csak hogy gátolják is romboló törekvésében. Azt állítják, hogy a létért való küzdelem, mely a természet

¹⁾ Rudimentary. (Alias = primitiv.)

²⁾ Gladiatory.

³⁾ Fanatical individualism.

világában oly bámulatos munkát végzett, szintoly jótékony kell hogy legyen az erkölcsiség terén, de ha igaz, a mit felállítottam, hogy a világrend nincs semmi viszonyban az erkölcsi célokkal, hogyha amához tartja magát az ember, az erkölcsstan elvei legelsejét szegi meg; hová lesz az a bámulatos elmélet?

Értsük meg egyszer mindenkorra, hogy a társadalom erkölcsi haladása nem attól függ, hogy a világrendet kövessük, még kevésbé attól, hogy szaladjunk előle, hanem hogy viaskodjunk vele. Vakmerő javaslatnak látszik, hogy így hadi lábra állítsuk a kisvilágot¹⁾ nagyvilággal²⁾ szemben és hogy az ember az ő magasabb céljainak alája vesse a természetet; de hinni merem, hogy a tőlünk tárgyalt ó idő és a mi napjaink közti értelembeli nagy különbség annak a reménynek a szilárd megalapításában áll, hogy ama vállalatunkat némi siker koronázza . . .

B. Elég concessio egy természettudóstól; de én, mint bölcselő, tovább megyek, azt merem állítani, hogy a kisvilág hadjárata a nagyvilág ellen számtalanszor vívott és ví ki csekélyebb vagy teljesebb diadalt. Ha úgy nem volna, sem államszerkezet, sem vallás az emberi társadalom fenmaradását nem biztosítaná. Azt is megjegyzem, hogy a történelem és tapasztalás tanúsága szerint, az erkölcsiség hullámozása, a melynek szintűgy meg vannak a ciklusai, minden korban egyalakú volt, ma is az.

H. A polgárosodás történelme részletesen elbeszéli, minő fokoza-
tokon át sikerült az embereknek a cosmos közepette egy mestersé-
ges világot alkotniok. Lehet, hogy az ember töredékeny nádszál,
de mint Pascal mondja, „gondolkodó nádszál”. Erély tőkéje³⁾ van
benne, a mely értelmesen működik és oly rokonos azzal, a mely a
világegyetemet járja át, hogy hatalmában áll a világrendre befolyni
s azt módosítani. Értelmi erejével⁴⁾ rá bírja a pulya a Titánt, hogy
azt tegye, a mit ő akar. Minden családban, minden polgári szerke-
zetben a törvény és szokás megzabolazza és másképp módosítja az
emberben levő világrendet, a környező természetre pedig hasonló
befolyással van a pásztor, a földműves, a mesterember.

1) Microcosmos.

2) Macrocosmos.

3) A fund of energy.

4) In virtue of his intelligence.

B. Az utóbbi példákban megint fölülkerül a természettudós a bölcselőn. A „pásztor“, a „földműves“, a „mesterember“ nem vi a világrenddel; csupán csak felhasználja a természeti erőket czélja elérésére, a miben nyoma sincs az erkölcsiségnek. Fortior est qui se, quam qui fortissima vincit moenia és quam qui „eripuit coelo fulmen.“ Értelmünk hatalma alávetni a világrendet alkotó erőket és akaratumké alá testi vágyainkat, merőben különböző két dolog. Megjegyzésem a mindjárt következőkre is vonatkozik.

H. A polgárosodás elébb haladtával untalan növekedett ama béavatkozás¹⁾, a míg a mai kornak szervezett és magas fokra fejlődött tudományai az embert a nem-emberi természet rendje feletti oly hatalommal ruházták fel, a minőt valaha a bűbájosoknak tulajdonítottak. Az átalakítások legnevezetesebbjeit, mondhatnám, a két utóbbi százév hozta létre; pedig még csak pitymallik az élet műfolyamának²⁾ s a jelenségeire való befolyásnak helyes fellogása. Még nincs kilátásunk az általánosságokon³⁾ túlra és hamis analógiák és otromba előfeltevések⁴⁾ ködében tapogatódzunk. De hiszen csillagászatnak, természettannak, kémiának is hasonló állapotokon⁵⁾ kellett átmenni, míg elérték azt a polczot, a melyen befolyásuk fontos tényezővé vált az ember dolgaiban. Élet-, lélek-, erkölcs-, polgártannak hasonló tűzpróbán kell átmenni. De esztelenségnek tartanám kételkedni azon, hogy nem messzi távolra eső időszakban azok is szintoly nagy fordulatot eszközölnek a cselekvő életben . . .

B. Itt megint kisiklik egy kevéssé a természettudós a bölcsélet sineiből. Szorosan véve az elészámlált természettudományok vég-eredménye is csak általános természeti törvények kikutatása. Az iparvilág csudáit, gőzgépet, vasutat, telegráphot stb. nem az elméleti természettan hozta létre, hanem gépészeti észlánggal adományozott, találmányos egyének szüleményei azok. Savery, Watt, Fulton, Harrison, Edison, nem hiszem, hogy jó sikerrel állottak volna ki érettségi vizsgát a physikából. A természettan illető követeléseit Ver-

¹⁾ Interference. T. i. (H. szavaival élve) „az értelmi erő béavatkozása a világrendbe.

²⁾ Process of life.

³⁾ Generalities.

⁴⁾ Anticipations.

⁵⁾ Phases.

gilius ismeretes verseit: „Sic vos non vobis . . .“ juttatják eszünkbe. Úgy lesz a Physiologia, Psychologia, Ethica, Politika tökélyesedésével is. Aristides, Decius, Oldenbarendt és száz más nem vártak a „tudomány fejlődésére erényeik tanúsításában.

H. A fejlődés tana nem biztat ezredévi előleges jóslatokra. Ha földünk évek milliói alatt főlebb-tőlebb tört, valamikor tetőt ér s akkor lejteni kezd. A legmerészebb képzelődés sem kockáztatja azt a sugallatot, hogy az ember értelme megállítja a nagyesztendő¹⁾ folyamát.

Aztán a velünk született és fentartásunkra nagy mértékben szükséges világi természet²⁾ évek millióinak sanyarú iskolázása eredménye és bolondság volna azt képzelni, hogy kevés százév elegendő lesz annak mesteri hatalmát tisztán erkölcsi céloknak vetni alája. Az erős ellenséggel kell a világnak számot vetnie. De másfelől nem látom határát annak, hogy mennyire módosíthatja a létezés feltételeit, a fürkészlet józan elveitől kalauzolt és közös törekvéssel szervezett értelem és akarat, még hosszabb időre, mint a mekkorának történelmét ismerjük. És sokat lehet tenni arra is, hogy változzék az ember természete. Attól az értelemtől, a mely a farkas rokonát a juhnyáj hű órév tette, kitelik az is, hogy a vadság ösztönének fékezésére hasson a mívelt emberben.

De ha több reménnyel biztathatjuk magunkat a világbeli roszak apasztására nézve, mint azok tehették, a kik ezelőtt több, mint húsz százévvvel állottak a létezés feladatával szemben, ama remény megvalósultát ahoz a feltételhez kötöttnek vélem lenni, hogy dobjuk el azt a fogalmat, mintha az élet valódi célja a fájdalomtól és gyötrelemtől való menekülés lenne.

Régóta kinőttünk fajunknak abból a hős gyermekkorából, a melybe egyaránt köszönhetünk Istenhozottal jót és roszt; a roszból való menekülésnek megkisértése akár Indiai, akár Görög részről, csak a harcmezőről való elfutással végződött; nekünk az maradt hátra, hogy dobjuk el az ifjúi túlságos elbizakodást és a nem

¹⁾ Great year. — A napéjegyenlőségi pont hátrálása, míg ahoz a csillaghoz ér, a melyiktől elindult. 25816 és egy töredék évre számítják a csillagászok.

²⁾ Cosmic nature.

kevésbé ifjai kiskorú csüggettséget. Érett korú emberek vagyunk s ember szerepet kell viselnünk.

— — — — erős akarattal
Küzdeni, keresni, lelni, soha se hátrálva.¹⁾

Örvendve a jónak, a mely élénk ötlük és a rosztat túrvén, azon legyünk bátor lélekkel, hogy kisebbítsük. És így mindnyájan egy hitben és egy célra törekedhetünk.

Lehet, hogy a tenger árja elmos,
Lehet, hogy a boldogok szigetére érünk
— — — — a míg a végre érénk
Tehetünk valami nemes jellemű tettet.²⁾

DR. BRASSAI SÁMUEL

-
- 1) — — — — strong in will
To strive, to seek, to find, and not to yield.
- 2) It may be that the gulfs will wash us down,
It may be we shall touch the Happy Isles,
. but something ere the end,
Some work of noble note may be done.